

הפילוסופיה ואחד-העם

הרצאת פתיחה באוניברסיטה העברית
(ט"ו בכסלו תרפ"ט)

מאת

ח. י. רוֹת

פרופיסור בקתידרה לפילוסופיה ע"ש אחד-העם

י ר ו ש ל י ם

חברה להוצאת ספרים על-יד האוניברסיטה העברית

ת ר צ " ז

מכיון שכסא ההוראה אשר ממנו הנני מדבר אליכם היום הוקדש לשמו ולזכרו של המורה המנוח אחד-העם, אני רואה חובה לעצמי לנגוע, במלים אחדות, באי-אילו מן הזרמים השולטים בהלך רעיונותיו ולראות ולהבחין מה אנו יכולים ללמוד מהם במקום הזה, באוניברסיטה הירושלמית, בחוג שלנו, חוג הפילוסופיה. כמובן לא נכנסתי בהרצאה פומבית זו לפני ולפנים, אך אקוה שדברי יהיו מובנים לאותם אשר אינם מבעלי המקצוע, ולבעלי המקצוע בעצמם די ברמיזא.

השאלה על מהות הפילוסופיה מצאה לה פתרונים רבים. זה אומר: הפילוסופיה היא תמצית המדע, מדע המדעים. זה אומר: אמנם מדע היא, אך ממין אחר משאר המדעים. זה אומר: הפילוסופיה היא שיטה, שיטה מסוימת של אמתות. זה אומר: הפילוסופיה היא שאיפה, שאיפה לאמת, אך אין היא עצמה אמת. היו פילוסופים אשר היו כולם "רוחניים", חוזי עולם, נביאים. היו פילוסופים אשר השקיעו כל עצמם בחקר המציאות החמרית. מה הוא החוט המאחד את כל הנימים האלה? משום מה זכו אפלטון ואריסטו, גבירול והרמב"ם, לייבניץ ולוק, לשם אחד? הוי אומר: משום היקף חקירותיהם ועומקן. הפילוסופיה היא ההתעמקות במציאות בכללותה, לא בפנה אחת שלה; והפילוסוף הוא המתעמק הכללי, לא כמו בעל מדע פשוט, מתעמק מקצועי. כל העולם, כללות העולם, הוא נחלת הפילוסופיה, והפילוסוף הוא הסוקר את הכל ככללות אחת, כללות ההויה באשר היא.

הפילוסופיה, אפוא, חזות הכל, וענינה בדברים הכלליים. הדברים הכלליים הם הדברים הפשוטים ביותר, כלומר, הנמצאים ביותר, המתפשטים ביותר. למשל: כל אחד ואחד מאתנו משתמש בשעון ובמושג של זמן. בא הפילוסוף ושאל: והזמן בעצמו מהו?

כל אחד מאתנו יודע שיש סבות ומסובבים: הופעה אחת נמשכת תמיד אחרי הופעה אחרת; חוט נמתח בין זו לזו. בא הפילוסוף ושואל: הבאמת נמצא חוט כזה? מה זאת סבה, עילה, תולדה? כולנו יודעים שאנחנו פועלים, בוחרים ועושים. בא הפילוסוף ושואל: פעלתנות, בחירה, מניין? כך הפילוסוף הוא שואל השאלות, ה"סתם מקשן", של עולם המדעים.

אין מגמתי כיום להתעכב על הברכה המרובה הטמונה; בעקשנות פילוסופית זו. יש פתגם: המפורסמות אינן צריכות ראייה אבל האמת אינה כן. המפורסמות תמיד צריכות ראייה. אם אמתות הן, הרי לא הפסידו; ואם לא, הרי הסתירה בהן בנין. והפילוסוף הוא הוא, בכל הדורות ובכל הארצות ובכל הלשונות, המעיר על כך. הוא השואל את השאלות הפשוטות אשר אין אחר מטריח את עצמו לשאול אותן, וע"י השאלות האלה הוא מזכך את המוחות ומברר את המושגים. השגת "מושגים ברורים ומובחנים" — כך הגדיר דיקרט את מגמת הפילוסופיה.

מה ענין הגדרה זו, השגת מושגים ברורים ומובחנים, אצל החקירה בכלל המציאות שכך הגדרנוה אנחנו? התשובה היא פשוטה. בלמודים המקצועיים, כמו בחיי יום יום, אין צורך לחקור באמת המוחלטת. בכולם יש הנחות, הנחות אשר בהן משתמש בעל המדע כביסודות; על יסודות אלה הוא בונה, אך את היסודות עצמם אינו חוקר. המהנדס והתוכן משתמשים כשאר בני-אדם במושגים של המרחק והתנועה; מניחים הם את מציאותם, אך למושג ברור עליהם אינם באים. החוקרים בתופעות החי והצומח משתמשים במושג של גידול; אך בקושיות הטמונות במושג זה אינם מטפלים. וראו דבר מענין. כל תורת החי והצומח, כל מושג של גידול, תלויים במושג הזמן: אין חי ואין צומח, אין גדל, אלא בתוך הזמן. אך בעל המדע אשר הוא בעיני הרבים סמל המדעים, המתמטיקון, אין לו עסק כלל במושג הזמן. אדרבא, הוא משמיט מעולמו את המושג הזה מכל וכל. לנו, בתור בעלי-חיים, כל עצמותנו היא המעבר בין העבר והעתיד;

אך משוואות האלגברה, או מופתי ההנדסה, "אמתות נצחיות" הם, ומה להם היום או מחר? נמצא שהיסודות המיוחדים של המדעים השונים לא רק שאינם ברורים לעצמם כי אם גם נלחמים הם זה בזה. רק החוקר בכלל המציאות יכול לשים שלום בעולם המדע. הוא בודק את היסודות של כל מדע ומדע, ומברר כל אחד מהם: ואחר-כך הוא מפשר בין ההנחות של מדע זה לאותן של מדע אחר. נמצא שמלאכת הבנין נשלמה רק על-ידיו. מושגים ברורים ומובחנים נרכשים אך ורק ע"י חזות הכל.

הפילוסופיה היא אפוא החקירה בכלל המציאות, ומגמתה — וסימתה — השגת מושגים ברורים ומובחנים. ע"י מושגיהם הברורים והמובחנים זוכים בני-אדם לתואר פילוסופים. כל שיש לו מושגים ברורים ומובחנים, או, לכה"פ, כל מי ששואף למושגים ברורים ומובחנים, מושגים שאינם רק הנחות מקריות של אחד המדעים כשהוא לעצמו אלא מתאמתים הם בכל מקום, ובכל מקצוע, אחרי כל הבדיקות והחקירות של בית-דין השכל האנושי המנקר והחודר אל תוך תוכם של סתרי סתריהם בכל רוחב היקפם והתפתחותם — רק איש כזה מובטח לו שהוא מבני עולם הפילוסופיה. אין לפילוסוף עסק עם מושגים חלקיים, האמתיים במקום זה ולא במקום אחר, או במושגים ממקור דלוח ועכור. מושגיו צריכים לצאת ישר מחיק המציאות כולה, להתאים זה עם זה, להשתלם זה בזה, להשתלם זה ע"י זה, עד שייעשו, זה ביחד עם זה וביחס אל זה, שיטה שלמה, אם לא שיטה מסוימה, שאינה מופרכת מקרבה היא. כשאר החוקרים חוקר הוא, חוקר את האמת; אך האמת שהוא דורש איננה אמת זמנית או מקומית, כי אם אמת כללית, עולמית, נצחית.

2.

דברנו על הפילוסופיה. נפנה אל אחד-העם. ההיה אחד-העם, על-פי הבחינות אשר סמנתי, פילוסוף?
על-פי ראייה ראשונה אין לפקפק בדבר. ידוע למדי כי המורה

המנוח היה מנתח מצוין. בין אם נקבל את דעותיו בין אם לא נקבל, אי אפשר שלא למצוא נחת-רוח מיוחדת במינה כשמביטים עליו כשגוף של מחשבות מונח לפניו. הכל בהיר ומלוטש. השלחן והכלים, כלי מלאכת הרופא, כולם מושכים לעבודה מדויקת. ומה יפה לחישתו על המכה, המשלים אשר הוא ממשל, ההקרבות וההקבלות שהוא ממציא לפנינו כדי להסביר את הענין. זהירות, בהירות, הבחנה יש כאן במדה יוצאת מן הכלל. נראה כי פילוסוף בעל קומה עומד לפנינו. אך הקולות של המערערים לא יחדלו, ולהם עלינו להקשיב.

"בהירות", כך אומרים, אמנם יש כאן; זהירות יש כאן; הבחנה יש כאן. אך הבהירות וההבחנה הן של איש-המדע המקצועי ולא של החכם הכולל, הפילוסוף. מושגיו הם הנחות. הנחות של שמוש, אך אין הם מסקניים ושלמים. יצא בעולם המדעים ומצא מושגים הנאים לחקירותיו. החזיק במושגים ההם, אך לא בדק אחריהם כראוי. נמצא שסותרים הם זה את זה, ואין לאחוז את כל תורתו ביד אחת. דוגמה לדבר: הוא התנגד לרעיון הידוע של תעודה, והנה, תורתו הוא על הלאומיות היא כעין תורת תעודה. הוא עשה את תורתו של דרווין, תורת ההתפתחות האטית, לעצם מעצמותיו; אך אם האמת היא עם דרווין, אין שום מקום בעולם לחטיבות קבועות כמו העמים. הוא נתפעל הרבה מאנשים גדולים, משה רבנו ומשה בן מימון; אך מה ענין אנשים גדולים אצל עם המתפתח לאטו? את הטענות האלה נוכל לסכם בטענה אחת, והיא שאחד-העם בסס את הכל על הלאומיות המיוחדת מזה ועל ההתפתחות העולמית מזה; ושני עקרונים אלו סותרים זה את זה תכלית סתירה. הטענה ברורה וכדאית להשמע. תורתו של אחד העם (כך היא אומרת) היא שתי תורות. שתי רשויות יש כאן. ומכיון שהפילוסופיה אחדותית היא, אין הפילוסופיה שלו פילוסופיה. יש בה "קרע יסודי", כך כתב אחד ממבקריו היותר חריפים, המורה המנוח, איש-ירושלים, ר' שלמה שילר ז"ל (וכן ר"ד ניימרק במאמרו "יהדותו של אחד-העם"). "שמצד אחד הוא רואה בתוכנו של כל חיי החברה את ה'שפע

היוצא מתוך התנגשות פעולותיהם של ענקי הרוח, פעולות שהן תולדות ההכרה הברורה, ומן הצד השני 'ההתפתחות' — שהיא לפי דעתו יסוד ההתקדמות שבחיי החברה — והיא דבר טבעי, הנעשה באופן בלתי מורגש לאט לאט ע"י מהלך החיים הכלליים, בלי כוונת מכוון, רק מסיבות מכריחות' "

כשאני לעצמי הנני סובר שהשכיל המבקר לראות. באמת נמצאים שני זרמים אלו בתורתו של אחד-העם. עובדה היא. נמצאים הזרמים, ואין להרהר אחרי העובדה. נמצאים הזרמים בתורתו של אחד-העם, ונמצאים הזרמים בחיים. התשובה למערער איננה כי לא ירד לסוף דעתו של אחד-העם. הוא ירד, הבין היטב. אך הסתירות אשר מצא באחד-העם הן הסתירות של המציאות. בשכלו הצלול של אחד-העם מצאה המציאות בבואה לעצמה. עלינו אם כן לחקור ראשונה את המציאות, ואז, רק אז, נדון את אחד-העם.

3.

נתחיל מאחת הדעות הנידונות, תורת ההתפתחות. ידועה תגליתו של דרווין. הדעה הרווחת עד ימיו היתה שכל מעשי בראשית נבראו מינים נבדלים, כתבניתם וכצביונם עתה. בא הוא ולימד שהתפתחו לאט לאט. אם נשאל: ע"י מה התפתחו? תהא התשובה: ע"י מלחמה. מי שיש לו היכולת להתקיים, מתקיים; חסר היכולת, אובד. המתקיים מתקיים ע"י הסגולות שלו, האיכויות המסייעות לו במלחמתו, ואם יוריש את האיכויות האלו לתולדותיו, מתקיים מין שלם כמותו. מהמלחמה בא הקיום, הקיום של המנצחים, כמובן; והקיום הוא פרי היתרונות, יתרונות שהיו לסגולות המין. תורה זו, כידוע, לא בדרוין יסודה כי אם במלתוס. מלתוס הראה ראשונה על רבוי אוכלוסי העולם ומעוט המזון הנמצא להם; ובנגוד עיקרי זו, רבוי האוכלוסין ומיעוט האוכל, ראה את סוד החיים האנושיים. בא דארווין והראה שאותה מלחמה מצויה בכל שדרות העולם. בדורות שלאחר דארווין כבשה תורה זו של מלחמת הקיום

את כל חצרות המדע, ונדונה על-ידיה כל שאלה ושאלה, לא רק של החיים כי אם גם של העולם כולו. התפתחות אטית ע"י שנויים קלים, התקדמות הבאה מתוך מלחמה; השתלשלות נמשכת של מריבות והתאמות, של התפוררות וגידול — אלו הן המחשבות השוררות בכל שדרות הדעות של המאה שעברה. בכל מצב של "בשלמא" ראו, כמו בעל "כללי התלמוד", תוצאה של "מחלוקת" ומלחמה. הענין נעשה למפורסם, אחת מהמפורסמות שאינן צריכות ראייה.

בא המקשן, הפילוסוף, והראה על דבר קטן אחד. את מציאותם של שנויים גדולים, כנראה, אי אפשר לנו לקבל: השנויים הגדולים נתהוו ע"י שנויים הדרגתיים וקטנים. והפילוסוף שואל לפי תומו: "מה לי גדולים, מה לי קטנים: מה שאצלי הוא גדול, אצל אחר הוא קטן; מה שאצלי קטן, אצל אחר גדול. ממה נפשך! אם אי אפשר להצדיק את מציאותם של שנויים, לא נוכל להצדיק אף את השנויים הקטנים; ואם נקבל את הקטנים, מדוע לא נקבל גם את הגדולים?" אם נעמוד על שאלה זו, והיא שאלה פשוטה מאד, נראה שמושג ההתפתחות האטית מופרך מתוך עצמו. הכניסו את השנויים הקטנים כדי להמציא מהם את הגדולים; אך השנויים הקטנים האלה עצמם זקוקים גם הם למציא. האמת היא שהתפתחות בנויה על קפיצות, קפיצות פתאומיות, ואי אפשר לה בלעדיהן. כך טען הפילוסוף מצד ההגיון. כך טענו בעלי תורת החי מצד המציאות.

ידוע למדי שמו של מנדל, זה הנזיר שישב בחדר משכיתו ופתח עולם חדש ע"י נסיונותיו בפולים ותולדותיהם. זיוג פול ממין מעולה בפול ממין נמוך. פרי הזווג לא היה פול בינוני, כי אם פול מעולה. אך פול מעולה זה, הדור השני, כשבא תורו אף הוא להוליד, הוליד פולים, דור שלישי, אשר שלשה רבעים ממספרם היו מן המין המעולה, ורבע אחד מן המין הנמוך. וראו זה פלא. פרי הזווג בין המין המעולה והמין הנמוך אינו מין חדש של מדה בינונית. הוא ממין מעולה, אך לא כאותו מין מעולה שהיה שותף בהולדתו של

הדור הראשון. כמוסות בו התכונות של המין השני, ותכונות אלו נשתמרו בעינן אע"פ שנעלמו מן העין; ובזמן מן הזמנים הן יוצאות אל אויר העולם ובשלמותן.

כך העלה מנדל מתוך הנסיון. אך בדד ישב האיש ולא שמו עין עליו בחייו. רק בימינו אלה למדו להעריך אותו ואת עבודתו כראוי. הפולים שלו הרסו את כל הבנין של ההתפתחות האטית. בעלי דעה זו סוברים שהשנויים העיקריים מתהווים לאט לאט ע"י צירוף שנויים קלים זה לזה. מנדל הורה, כעו בדה, שהשנויים העיקריים כמוסים וחתומים כל העת בחיק המציאות. החיים מסודרים על פי שני כללים, כלל השמירה וכלל הקפיצה. החיים הולכים ומתקמים, הולכים ומתרחבים, הולכים ומתחדשים. לאט לאט נערמים לא השנויים עצמם אלא המצע להופעתם. לאט לאט — והחיים, על פי ראית העינים, ראייה חיצונית, הם כמו שהיו. ופתאום — המהפכה! שנוי כמוס אחד נתקל באותו השנוי הכמוס במקום אחר, ומהניצוץ יצא דבר חדש. חדש לגמרי? לא. בריאה חדשה אין כאן, רק הופעה חדשה: הופעה חדשה, התגלות חדשה של מה שהיה לעולמים.

מכל הענין הזה יצא משא ומתן מיוחד במינו. אם נאמר שההופעות הפתאומיות הן בעיקר עתיקות (כעין היציאה מן הזרע, דעה אשר השתמש בה הרמב"ם בשעתו כדי לפשר בין שיטת הבריאה ובין שיטת הקדמות) הרי לפנינו שיטה כאותן השיטות של המאה השבע-עשרה, שיטת ההכרחיות. ולהיפך, אם נאמר שאת טיב ההופעות האלה לא היה יכול לחזות מראש אפילו הבקי ביותר בין חכמי התכונה, אז לפנינו שיטה של חרות, של בריאה חפשית. הפלוגתה תובן לנו אם נקח משל קל-ערך מעולם הגרמים הטבעיים. יודעים אנו שהמים מורכבים משני אדים, חמצן ומימן. חמצן הוא יסוד האש, מימן הוא האד הקל שבקלים; אך מהזוג יוצא המכבה את האש הכבד שבכבדים. אלמלי ידענו, מה שבודאי אין אנו יודעים, את פנימיות הגרמים הטבעיים הללו, האם היינו יכולים לחזות מראש את התולדה המזורה הזאת? האם התולדה היא הכרחית או יצירה

הפשית? זה אומר בכה וזה אומר בכה, ויש ידים לשתי הדעות. לנו חשובה כעת לא ההכרעה ביניהן אלא העובדה עצמה. בכל העולם, ולא רק בבעלי-החיים או בצמחים, מתהוים השנויים, ודוקא הגדולים, לפתע פתאום; וכנראה ששמורים ומונחים הם בחיק המציאות עד שתבוא שעתם ויגאלו.

4.

ובזה נחזור לעניננו. טענו על אחד-העם שערבב שתי דעות זו בזו, דעות המכחישות זו את זו, הלאומיות והאנושיות, האנוכיות והכלליות, האדם הגדול והתפתחות האטית — אחז בשתיהן ולא הרפה מאחת מהן. טענו עליו המבקרים: "כיצד נקיים שתיים אלו ביחד? נסמוך או על זאת או על זאת, אך לכרוך זו בזו אי אפשר". האומנם אי אפשר? אפשר ואפשר, וכבר ראינו שכך היא העובדה המעשית. התפתחות בעלמא איננה. העיקר בה השנויים, והשנויים הם בהכרח "קפיצות". וכשם שאין התפתחות אטית בלי קפיצות, כך אין לאומיות בלי אנושיות, אין כלליות בלי אנוכיות, אין התקדמות בלי דחיפה מהאדם הגדול.

ואת הסוד הזה יש להכיר לא רק במקצועות המדע הטבעי. כבר הראה הרנ"ק על אי-היכולת להסביר את דברי ימי ישראל בתוך המסגרת ההיגליאנית של ג' התקופות: נוער, בגרות, זקנה. עברו התקופות — והנה העם המיועד למות קם שוב לתחייה. התפתחות אטית יש כאן, אבל אחרי ההשתלמות והבשול הטבעי באה שוב התחדשות. ואותו דבר נראה גם בעולם של אמונות ודעות. כל המעריכים את ערכי היהדות, יהיו מאיזו כת שיהיו, נאחזו ברעיון של המשיח, אך לנו בני ישראל העיקר הוא לא המשיח בתור איש (הלא ימות — כן הורה לנו הרמב"ם — ובניו יירשוהו) כי אם תקופתו, ימות המשיח. מהיכן תופיע תקופת פלאים זו? האם מהפכה פתאומית תהיה כאן או התפתחות מודרגת? "הנני שולח מלאכי ופנה דרך לפני, ופתאום יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים

ומלאך הברית אשר אתם חפצים, הנה בא". "פתאם יבא... הנה בא" - הרי הופעה מהפכנית; אך המהפכה היא הקדמה לחיי רווחה, חיים אטיים של "שמש צדקה". המשיח מחדש, אך אפילו עולם חדש כמנהגו נוהג. שמירה וקפיצה, התחדשות והתקדמות, שלובות זו בזו, לא זרות זו לזו.

5

לא באתי היום ללמד סניגוריה על אחד-העם, ובשום אופן לא אחשוב שירדתי לסוף דעתו בענין המסובך הזה. העיקר הוא לי כעת דבר אחר לגמרי. טוב להעמיד השגת מושגים ברורים ומובחנים כמגמת הפילוסופיה, אבל המעמיד את הכלל הזה, דיקרט עצמו, לא רק חטא, אלא גם החטיא את הרבים הנמשכים אחריו, נגד המציאות. אך לא המושג, כי אם המציאות, העיקר. יש מושגים הנראים לברורים ואינם ברורים באמת. ואם כן, בראותנו סתירה בין המושגים ובין העובדות, אל לנו להשחית את העובדות; מוטב להשליך את המושגים. אלה שטענו על אחד-העם שלא נשאר נאמן לתורת ההשתלשלות האטית, היו משועבדים למלים בעלמא, בעת אשר אחד-העם עצמו שם את עינו הפקוחה על המציאות, והמציאות עשתה את שלה עם המושגים. הלואי שהיו מעריצי דרווין לומדים לא את המלים של רבם כ"א את דרכו בעיון. הוא היה מחפש-עובדות מאין כמוהו; העלה במכמרתו את כל הבא לידו. אך כמו שהוא בעצמו מספר, שקד בפרט לאסוף דוקא אותן העובדות אשר לא התאימו לדעותיו הוא. זה הוא גבור המדע באמת, והגדולים האחרים גבורים היו כמוהו. רק השועלים הקטנים מתימרים בשלמות של שיטה. כמה תורות שונות נמצאות באפלטון, כמה דעות מכחישות זו את זו בקנט. וחסרון זה הוא גדולתם. על כל ענין וענין שאלו את השאלה: מה מצינו? מה היא המציאות? אילו הן העובדות? הלכו ישר אל המציאות והיו נאמנים לה, ויהיה מה שיהיה לשיטותיהם הם.

.6

קראתי להרצאתי זו: הפילוסופיה ואחד-העם. כסא זה. אם אמנם מוקדש הוא לזכרונו של אחד-העם, מכוון ללמוד הפילוסופיה הכללית, ויורשה לי בשעה זו לעמוד לרגעים אחדים על חשיבותם של הלמודים הללו. אפשר שבמוחו של מי שהוא מהנאספים מתעוררת השאלה: פילוסופיה, אחד-העם, דרווין, מנדל — למה לנו כל הצרה הזאת? מדוע נחפש מושגים ברורים ומובחנים ומדוע נשוה אותם אל המציאות? האם לשם היופי, לשם ספוק השכל, לשם צחצוח הרוח, בלבד? אלו הן מעלות גדולות, אך התכלית היא בעיקרה אחרת. זקוקים אנו למושגים ברורים ומובחנים מפני שעל-ידיהם נבין את המציאות, ונצטרך להבין את המציאות כדי להעשות אדונים למציאות. מחפשים אנחנו את דרכנו בתוך העולם הגדול והרחב הזה, והסולם אשר על שלביו נעלה הוא השכל הטהור. בפרט בימים אלה משליטים עלינו לא רק העתונים ולא רק המדינאים (הלא כל אומנותם בכך), אלא גם בעלי המדעים המקצועיים, מושגים בלתי מבוססים כל צרכם. על הפילוסופיה לעמוד על המשמר מנגד.

אמרתי "בפרט בימים אלה". עלי להוסיף: בפרט בארץ זו. הננו שבים אל הארץ וכל אחד ואחד מאתנו משנה אחרת בידו. כמה שיטות שונות ומשונות מכל ארצות תבל נלקטו לתוכנו. בערבוב מושגים כזה דרושות לנו ראשית כל אבני-הבוחן של הפילוסופיה. היא תברר את הדעות, תעמוד על עמקן, תחדור לתוך תוכן, תקבלן או תפסלן. תאמרו: עבודה זו רק שלילית היא ואין ברכה בה, כבר למדנו שתוארי השלילה ("אם נשלול במופת ולא בדבור בלבד") יובילונו אל הערפל אשר שם אלהים.

.7

אדוני הקנצלר: סיימת את הרצאתך, הרצאת-הפתיחה של שנת-הלמודים הזאת, במלים אלו: "הטלנו על עצמנו חובה קדושה ונעלה, לעורר מחדש את כח החיים של היהדות ולהוסיף לה יופי

ואמת... הימים שבהם אנו חיים דורשים תעודות ברורות ועמוקות ודברי אלהים חיים. מה תתן היהדות? מה יש לו לעם העברי להגיד? מה תהיה תרומתה של ארץ ישראל, של האוניברסיטה העברית? כל העולם דורש תעודות ברורות, ואנו מה יש לנו להגיד? מה שנגיד לעתיד אין איש מאתנו יודע. מה שעלינו להגיד היום הזה ברור. עלינו ללמוד להכיר את עצמנו, לחדור אל עומק אוצרותינו ולחשוף את הטמון בהם. מושגים ברורים ומובחנים על היהדות, אלה הם תכלית עבודתנו, ומגמה זו, כפי מה שנסיטי להורות, היא המגמה הפילוסופית. הנך קורא, אדוני, לעבודה פילוסופית על שדות מחקרי היהדות, וקריאה זו מצאה את בטויה מכבר אצל הפילוסופים: "דעו שזהו עיקר גדול ונכבד שהוא צריך ויפה לנו, כי נרבה לדרוש ולחקור על הדעות והמוסרים והתכונות שעלו בקרב אומתנו באורך הזמנים, וע"י הקורות שעברו עלינו והחבורים וההצטרפות בהם שנתחברנו עם זולתנו יותר מכל אומה ולשון (הגם רק בשיעור מוגבל ולא יותר), ואיך נתפעלנו ונשתנינו ע"י הדעות והמוסרים והתכונות ההמה ואיך פעלנו בהם בזולתנו מדור לדור, ואפילו אותם שהיו רחוקים ממנו ונתקרבו אלינו במקצת וקבלו מדרכינו, וכן אותם שהיו קרובים לנו ונתרחקו... חובה על חכמי לב וגדולים שבנו לדרשם ולהבינם בעיקרם ובשרשם, והכל בשביל שנגיע, בכח הדרישה, לרשמים ברורים, ולבסוף לבירור הכרת עצמותנו ומהותנו, שהיא נפש ישראל הכללית, ואיך נגלית בעולם בקורותינו ודברינו במסבות ותהפוכות העתים עד היום הזה; ומזה נקיש על הבאות".

כך כתב לפני מאה שנה בערך ר' נחמן הכהן קרוכמל, מורה נבוכי הזמן ההוא. כך גם כתב קרוב לימינו אלה מורה נבוכי הזמן הזה, מורנו אחד-העם. כאשר נצנץ במוחו הרעיון הגדול להמציא ל"כלל העם" המתעורר לתחיה "מזון נאות לרוחו", קרא לסופרי ישראל "ללמדנו דעת את העולם הפנימי שלנו. כי רק בהגלות לעם את אשר היה והוא, והיחס האמתי שבינו ובין העולם מסביב לו, רק אז יבין מה שיוכל עוד להיות ויכיר את מקומו הנאות לו

בעולם, ורק אז אפשר שימצא דרכו ויתוקנו חייו תקון שלם... התכלית הנרצה היא — לדעת את עצמנו, להבין את חיינו, ולכונן עתידותנו בתבונה".

"לדעת את עצמנו, להבין את חיינו, ולכונן עתידותינו בתבונה": מה נמרצו מלים מועטות אלו. נכונן את עתידותינו רק אם נבין את חיינו, ונבין את חיינו אך ורק אם נדע את עצמנו. אך עלינו להכיר מיד שלא דבר קל הוא הדבר הזה.

בשנת תרע"א קבל אחד העם הזמנה מהעומדים בראש דרופסי קוליג' שיבוא לשם "לקרוא עשרה שעורים ע"ד תולדות מוסר היהדות או נושא אחר קרוב לזה". ההצעה הזאת "לקחה את לבו" והתחיל לחשוב על הנושא הזה. אחרי שתי שנים וחצי התרעמו עליו שעוד לא בא, והוא כתב אל אחד מידידיו כדברים האלה: "יש שאינם יכולים למלא הבטחות כאלה, אם מתיחסים לעצם הענין בכובד ראש. הגע בעצמך. הבטחתי לא רק לבוא לאמריקה בשביל שיסתכלו שם בפני או ישמעו מפני דרשה של מה בכך, שהיום היא נדרשת ומחר היא נשכחת. הבטחתי לבוא ולקרוא עשרה שעורים על היסודות הראשיים של מוסר היהדות. הדבר היה זמן מועט אחרי שכתבתי את מאמרי 'על שתי הסעיפים'. אז היו מחשבותי שקועות בענין זה בכללו, אך לא בפרטיו, ונדמה לי שאם אקדיש לכך את שעוטי הפנויות במשך שנה, אוכל לסדר את דעוטי על פרטי הענין ולתת להן צורה נאותה בכתב. אך כשהתחלתי אח"כ להעמיק יותר בדבר ונסיתי לחבר קודם 'פרוספקט' כללי על השאלות שאני צריך לפתור, ראיתי מיד את טעותי. נוכחתי לדעת שהרבה מהשקפותי בענין הגדול הזה, אע"פ שנראות לי אמתיות, אין אמיתותן מבוססת עוד בראיות אובייקטיביות. לי לעצמי אמנם מספיק גם הרושם הכללי שנקבע בלבי ע"י למודי, מעין 'אינטואיציה' פנימית, אבל בשביל להטעימן לאחרים הלא אין זה מספיק. ולא עוד, אלא שבענינים שונים ראיתי כי הכרתי הפנימית הנזכרת נוגעת רק במסגרת הכללית של השאלה, אבל בתוך המסגרת עדיין נמצאים

הרבה מקומות 'פנויים' שבהם גם אני עצמי איני יכול להגיד עוד מה דעתי. כללו של דבר, ראיתי שהעבודה הזאת לא לשנה היא ולא לשנתיים, ושם רוצה אני באמת לגלות דעתי על השאלות היותר חשובות בהשקפת העולם היהודית, עלי קודם כל להגיע לידי הכרה ברורה שמה שאני מציע לפני אחרים הוא באמת דעתי שהגעתי לה אחר עיון רב בכל החומר ושקול כל הדברים במאזני השכל והמדע. ועבודה זו, לפי תכונת נפשי (הלא ידעת שאינני מהיר במלאכת הקודש) ולפי מצבי החיצוני, שמניח לי אך שעות מועטות לעבודת הרוח, — היא קשה וארוכה כל כך, עד שאין ביכלתי כלל להגיד אפילו בקירוב, כמה שנים היא דורשת ממני" (אגרות אחד-העם, כרך ה', עמוד 61).

אין לך אדם כאחד-העם היודע לברר את המושגים. אין לך אדם כאחד-העם היודע להזהר מן המושגים. זהירות יתירה זו היא התכונה המיוחדת שלו בתור מדינאי; זהירות יתירה זו היא התכונה המיוחדת שלו בתור פילוסוף; וזהירות יתירה זו היא המתנה הטובה אשר הנחיל לנו הבאים אחריו. גם אנחנו "לא נסתפק בהכרה הפנימית" שלנו בלבד. גם עלינו "להגיע לידי הכרה ברורה", למושגים ברורים ומובחנים; גם לנו עבודה כזו "קשה וארוכה כל כך עד שאין ביכלתנו כלל להגיד אפילו בקירוב כמה שנים" — כמה דורות — "היא דורשת ממנו". אם מותר לי, אחזור פה, בהרצאת הפתיחה בכסא ההוראה המוקדש לשמו, על המלים אשר הוא עצמו שנה בעמדו לפני קהל הקוראים בפעם האחרונה, מלים אשר, לפי עדותו הוא, רוב מאמריו אינם אלא פירוש להם:

"אל תדחקו את הקץ כל זמן שלא נבראו תנאי המציאות שבלעדם אי אפשר לו לבוא, ואל תקטן בעיניכם העבודה האפשרית בכל עת, בהסכם לתנאי המציאות, אף אם לא תביא את המשיח היום או מחר".

לא נדחק את הקץ, אך נתאמץ שלא תקטן בעינינו העבודה האפשרית. חובה גדולה מוטלת עלינו המתחילים. יהי רצון שלא תצא תקלה על-ידינו.